

PROBLEMATIKA SLOBODY V APLIKOVANEJ ETIKE

THE PROBLEM OF FREEDOM IN APPLIED ETHICS

Martin Muránský

Abstrakt

Sloboda je podmienkou možnosti voliť svoje rozhodnutie, rozhodovať o svojom konaní, teda aj o tom, akým človekom chcem byť. Do veľkej miery je však takýto slobodný človek, ktorý by mal celý svoj život pod kontrolou a iba vo vlastnej réžii, ideálom. Na naše rozhodovanie a konanie vplýva množstvo subjektívnych i objektívnych okolností, rodíme sa s rozličnými dispozíciami a mierou talentu, v rozličných sociálnych podmienkach, v rozličných politických systémoch a kultúrnych stereotypoch. Aj napriek tomu však môžeme povedať, že sme sa v tej či onej situácii rozhodli slobodne. Čo máme na mysli, ak hovoríme o slobode vo vzťahu k rozhodovaniu a konaniu a teda aj o slobode vo vzťahu k morálke, si vysvetlíme v tejto prednáške.

Kľúčové slová: Sloboda, Rozhodovanie, Konanie, Etika.

Abstract

Freedom is a prerequisite for choosing your decision, deciding on your actions, and also about what kind of person I want to be. To a large extent, however, there is such a free man who should control his whole life and only in his own direction, the ideal. There are many subjective and objective circumstances that influence our decision-making and action, we are born with different dispositions and talents, different social conditions, different political systems and cultural stereotypes. Nevertheless, we can say that we have decided freely in one or the other situation. What we mean by talking about freedom in relation to decision-making and conduct, and thus freedom in relation to morality, is explained in this lecture.

Keywords: Freedom, Decision Making, Conduct, Ethics.

ÚVOD

Pojem slobody je často analyzovaný najmä v súvislostiach sociálnej a politickej filozofie, z tohto kontextu je známe napríklad vymedzenie základných ľudských slobôd. Pojem slobody zohráva však nemenej dôležitú úlohu v etike a v úvahách o morálnom konaní. Je tiež dôležité uvedomiť si spojenie medzi slobodou konať a zodpovednosťou za svoje konanie. Ak mám niečo zodpovednosť za svoje konanie, musím si byť tiež vedomý svojho konania. Vyvstávajú tu teda mnohé otázky, ktoré sa pokúsime objasniť.

Autonómia

Význam termínu autonómia (z gréckeho *αὐτο-* *auto-* "ja" + *νόμος* – *nomos*, "zákon") by podľa etymologického pôvodu slova mal označovať "toho, kto si dáva svoj vlastný zákon". V našom kontexte, teda v kontexte etickej problematiky, môžeme termín autonómia chápať ako schopnosť racionálnej bytosti robiť informované a samostatné - teda nevynútené, rozhodnutia. Takéto chápanie autonómie úzko súvisí s pojmom zodpovednosti. Človek, ktorý koná vedome a slobodne, musí za svoje činy niesť morálnu zodpovednosť. V aplikovanej etike však natrafíme na množstvo situácií, v ktorých je práve toto spojenie medzi slobodným konaním a rozhodovaním a morálnou zodpovednosťou zaň značne problematické. Za akých okolností konáme ako autonómne bytosti? Môžeme hovoriť aj o situáciách, v ktorých za svoje konanie nenesieme morálnu zodpovednosť? (napríklad v prípade človeka závislého, povedzme, od alkoholu).

Ďalšou problematickou otázkou je prioritizácia hodnôt. V mnohých situáciách, ktorými sa zaoberá bioetika, prípadne medicínska etika, sa stretávame s konfliktom medzi autonómiou pacienta a povinnosťou lekára, resp. iného odborníka. Často krát môže byť autonómia jednotlivca v rozpore s tým, čo je spravodlivé v záujme spoločnosti ako celku - napríklad v prípadoch politik uplatňujúcich pozitívnu diskrimináciu. Mala by v takýchto prípadoch byť spravodlivosť dôvodom pre potlačenie individuálnej autonómie?

Kantov pojem autonómie

Azda najvplyvnejšou koncepciou autonómie, ktorá je kľúčovou aj v rámci aplikovanej etiky, je koncepcia autonómie nemeckého filozofa Immanuela Kanta. Podľa Kanta sú ľudské bytosti schopné konať racionálne, t. j. konať podľa dôvodov a cieľov, ktoré si sami stanovujú, a za ktoré preto nesú zodpovednosť. Naša slobodná

vôľa konať tak alebo inak vytvára priestor pre morálne konanie. Na to, aby som mohol uskutočniť slobodnú voľbu, musím mať na výber aspoň dve alternatívy konania (konať tak alebo inak). V predeterminovanom svete - teda vo svete prísne určenom externými kauzálnymi zákonmi - by človek musel konať podľa zákonov, ktoré sú mimo jeho moci a nemá na ne vplyv. V takomto prípade by boli aj mimo dosahu jeho zodpovednosti. Autonómia ľudskej vôle je teda kvalitou, ktorá z nás robí v akejkol'vek situácii konania plne zodpovednými bytosťami za to, čo robíme - či už konáme morálne alebo nemorálne, podľa tých či iných princípov, sme to my sami, kto koná, a preto sme ako racionálne bytosti zodpovední za svoje činy.

Autonómia zodpovednosti a univerzálne záväzný ohľad na iného sú podľa Kanta zdrojom ľudskej dôstojnosti a sebaúcty. Pojem autonómie vyjadruje teda v našom kontexte predovšetkým *možnosť* konať mravne. Kantov pojem autonómie ozrejmuje mnoho aj z toho ako sa naše konanie vzťahuje k iným. V súvislosti s tzv. "účelovou" formuláciou kategorického imperatívu, Kant hovorí: "Človek však nie je vec a teda čosi, čo možno použiť iba ako prostriedok, ale pri každom jeho konaní ho vždy musíme chápať aj ako účel sám osebe"(Kant, I. 2004, s.57) Táto formulácia základného morálneho pravidla vyjadruje imperatív takého konania, prostredníctvom ktorého by sme k inému človeku pristupovali vždy ako k cieľu a nikdy nie ako k prostriedku svojej vôle. Kant tak zásadne odmieta inštrumentálne konanie a vyzýva k rešpektovaniu dôstojnosti v osobe každého človeka. Človek jednoducho nemôže prekročiť hranice pri "používaní" či "využívaní" iného človeka. Vieme, že medzi otrokom a námedzným zamestnancom musí existovať nejaký rozdiel. Ernst Tugendhat, ale aj Jurgen Habermas, ozrejmujú povahu a zmysel takéhoto konania, keď sa priamo alebo nepriamo odvolávajú na Kantovu "účelovú" formuláciu, podľa ktorej hranice inštrumentalizácie iného sú dané jednoznačným kritériom, ktoré vyplýva z druhej formulácie kategorického imperatívu: a teda, že druhý človek musí môcť súhlasiť so spôsobom, akým s ním jednáme. Exemplárnym príkladom rešpektovania dôstojnosti iného je férovo uzavretá zmluva. Predpokladom takejto zmluvy je principiálny záujem o záujmy iného. Neinštrumentalizovať (nezvecňovať) iného znamená žiť s iným a inými na základe objektívne vyžadovaného morálneho pravidla, ktoré spočíva v záväzku brať ohľad na účely, ciele iného. A práve to je možné iba za podmienky, že človeka pochopíme ako subjekt ľudských práv, ako autonómnu bytosť, ktorej prisudzujeme dôstojnosť a nepodmienujúcu hodnotu. Takto

ukotvený princíp úcty a rešpektu k človeku má samozrejme v oblasti aplikovanej etiky množstvo implikácií.

V kontexte hospodárskej etiky nachádzame uplatnenie spomínaného princípu vo viacerých situáciách. Aj keď by sa na prvý pohľad zdalo, že na uplatnenie tohto princípu je v obchodnom styku nemožný - keďže už pri bežných každodenných činnostiach akými sú nakupovanie, či cestovanie v MHD, používame v istom zmysle iného človeka ako prostriedok k dosiahnutiu svojho cieľa. Šofér autobusu nás zavezie, kam potrebujeme; kúpime si chlieb, ktorý niekto upiekol, pričom nás nezaujíma človek, ktorý stojí za uspokojením našich priání, ale v istom zmysle je každý z nich tak trochu prostriedkom. Dôležité však je to, že v týchto a podobných prípadoch nikto nie je zneužívaný iba ako prostriedok pre zabezpečenie blaha jednej strany. Takto pochopená druhá formulácia kategorického imperatívu neneguje obchodné vzťahy, no zdôrazňuje isté obmedzenia - limity - ktoré nepovoľujú zneužívanie a číre zneužívanie človeka. Naopak, princíp úcty a rešpektu k človeku ako subjektu práv by mal byť implicitnou súčasťou akýchkoľvek komerčných vzťahov a praktík.

Pozitívna a negatívna sloboda

V tomto kontexte rozlišujeme dvojaký koncept slobody: negatívny a pozitívny. Negatívna sloboda je slobodou od nátlaku a zavádzania. Podľa druhej formulácie kategorického imperatívu by nátlak a zavádzanie boli základnými formami zla voči iným, pretože porušujú, či dokonca úplne znemožňujú, podmienky možnej dohody (napr. zmluvnej). S osobou iného človeka sa v takomto prípade zaobchádza inštrumentálne, teda ako s prostriedkom a takéto konanie je priamym narušením autonómie človeka. Na druhej strane vyhybanie sa nátlaku a vykorisťovaniu iných ešte neznamená, že rešpektujeme humanitu v osobe každého človeka. Každý z nás by mal mať tiež možnosť slobodne rozvíjať svoje schopnosti. Sloboda rozvíjať svoje racionálne a morálne schopnosti je pozitívnou slobodou. Pojem pozitívnej a negatívnej slobody používame mnohokrát najmä v rámci sociálnej a politickej filozofie. V tomto zmysle predstavuje sloboda absenciu vonkajších prekážok, ktoré by stáli v ceste môjmu slobodnému rozhodnutiu konať tak či onak. Som slobodný práve vtedy, ak mi nikto nezakazuje konať to, čo konať chcem. Na druhej strane, ak chceme byť slobodní, musíme byť kompetentní robiť rozhodnutia, to znamená, že musíme mať svoje konanie plne pod kontrolou. Tak ako píše Kusín, Šebestová, Drábiková, (2015) ľudské práva, sloboda, ľudská dôstojnosť - to sú základné konštanty bytia

človeka ako „koruny“ všetkého tvorstva na svete. Celé ľudské dejiny sú dejinami zápasu, víťazstiev a prehier, nádejí a zúfalstva, ktoré ľudstvo sprevádzajú na ceste humánno-emanipačného vzostupu. Jeho smerovanie – hoci ako „striktne určené vzostupom“, má v ľudskej prirodzenosti imanentný základ. Nesídlí v „transcendentne“, nedisponuje „nadprirodzenými silami“, či vôľou veľkého „tajomstva“; je bytostným prejavom nikým a ničím nepopretej túžby (a zároveň potreby) človeka byť takým v celej svojej „ľudskej úplnosti“, t.j. byť bytosťou „ľudsky integrovanou“.

V roku 1958 použil Isaiah Berlin termíny pozitívna a negatívna sloboda vo svojej slávnej eseji. Berlin vysvetľuje, že negatívna sloboda vyjadruje neprítomnosť prekážok, bariér, zatiaľ čo pozitívna sloboda vyžaduje prítomnosť sebaodhodlania, sebakontroly a možnosť sebarealizácie. Negatívna sloboda tak poukazuje na to, čo ovplyvňuje moje konanie zvonku, pozitívna sústreďuje pozornosť na človeka ako aktéra. Berlin uvádza dve otázky, ktoré bližšie objasňujú tieto dva koncepty slobody.

Negatívna sloboda

„Do akej miery môže alebo by mal byť subjekt - jednotlivec alebo skupina - ponechaný robiť to čo chce, alebo byť kým chce bez zasahovania ostatných? “

Pozitívna sloboda

„Kto alebo čo kontroluje alebo má vplyv na to, že človek urobí radšej to ako ono, prípadne je radšej tým a nie iným?“

Môžeme teda zhrnúť, že pristupovať k humanite v osobe každého človeka ako k cieľu a nie ako iba k prostriedku v oblasti aplikovanej etiky vyúsťuje do dvoch požiadaviek:

1. Ľudia v akýchkoľvek vzťahoch (profesných, obchodných, a.i.) nesmú byť zneužívaní , t. j. nesmú byť donucovaní a zavádzaní. Musia byť subjektmi práv a záväzkov.

2. Profesné, obchodné a.i. vzťahy a praktiky by mali byť navrhnuté a realizované tak, aby umožňovali a prispievali k rozvoju racionálnych a morálnych schopností človeka a nie k ich potláčaniu.

Millov pojem slobody

Britský filozof John Stuart Mill vydal v roku 1859 jednu zo svojich najvplyvnejších prác *O slobode (On Liberty)*. Práve v tejto práci nachádzame podrobné vysvetlenie toho, čo Mill pod pojmom sloboda rozumie. V prvom rade musíme spomenúť, že v uvedenej práci ide o chápanie slobody zameriavajúce sa na

jej vzťah k autorite (štátu). Pre Milla sú hranice slobody jednotlivca tam, kde začína sloboda druhého. Ako tomu rozumieť? Mill ako predstaviteľ utilitarizmu považuje za dobré a morálne správne to, čo prináša najviac šťastia čo najväčšiemu počtu ľudí a zároveň spôsobuje najmenej ujmy.

Sloboda konania, prejavu a myslenia

V aplikovanej etike je jednou z najdiskutovanejších problémových oblastí práve oblasť, ktorá sa dotýka vzťahu medzi jednotlivcom a autoritou, profesionálom či spoločnosťou v otázkach slobody vierovyznania, myslenia a prejavu. Napätie, ktoré v mnohých dilematických situáciách vzniká, nie je vždy ľahké riešiť, najmä z toho dôvodu, že individuálna sloboda je v západnej demokracii považovaná za jednu z najdôležitejších hodnôt. V dnešnej dobe však najmä vplyvom multikulturalizmu dochádza k novej artikulácii otázok o tom, čo všetko som ako jednotlivec slobodný robiť a v akom bode má právo moju slobodu obmedziť autorita. Nový spôsob kladenia otázok o individuálnej slobode provokuje aj neustály vedecký pokrok ovplyvňujúci nielen životné prostredie, v ktorom my všetci žijeme, ale aj Habermasovsky povedané budúcnosť ľudskej prirodzenosti. Môžem ja ako budúci rodič rozhodovať o svojich potomkoch už v prenatálnom štádiu (napokon kladný postoj k interrupciám je presne touto témou), som slobodný zasahovať do ich genetickej výbavy - výberu pohlavia (aj interrupcia v prípade neželaného pohlavia, ktorá je v Číne častým javom, je obdobným prípadom, aj keď nie je zásahom do genetickej štruktúry budúcej bytosti), výberu farby očí, či talentu, ak mi to vedecké technológie a samozrejme bankové konto dovolí? Do akej miery môže jednotlivec rozhodovať v otázkach života a smrti autonómne? Ak z dôvodu vierovyznania odmietnem lekársku pomoc, je prioritou moja vôľa alebo povinnosť lekára chrániť zdravie každého pacienta? Intuitívne cítime, aké odpovede na vyššie uvedené otázky sú správne, no zároveň musíme vnímať aj silnejúcu tendenciu na strane individuálnych práv a slobôd. Právo pacienta sa stáva prioritnejším pred názorom a povinnosťou odborníka.

V otázkach slobody prejavu je problematika ešte oveľa citlivejšia. Pojem "prejav" zahŕňa oveľa viac ako len slovné vyjadrenie vlastného názoru. Pod tento pojem spadá aj expresia vlastného názoru prostredníctvom symbolov, gest či prostredníctvom umeleckého výrazu (výtvarného, literárneho, filmového...). Vo všeobecnosti je hanlivé vyjadrovanie o historických udalostiach (napr. popieranie holokaustu) alebo o iných jednotlivcoch, či skupinách (náboženských, národnostných, etnických,

rodových...) označované pojmom *nenávistný prejav (hate speech)*. Tento termín stanovuje zároveň (v mnohých krajinách) zákonnú a nielen morálnu hranicu, ktorú by som svojim vyjadrovaním nemal prekročiť. *Nenávistné prejavy* zahŕňajú úmyselné konanie zamerané na ponižovanie, zastrašovanie, alebo podnecovanie násilia či predsudkov voči jednotlivcovi alebo skupine z dôvodu ich rasy, pohlavia, veku, etnickej príslušnosti, náboženstva, národnosti, rodovej identity, sexuálnej orientácie, výzoru, triednej príslušnosti, postihnutia, jazyka, politických a morálnych názorov, povolania, psychických schopností alebo akejkol'vek inej rozdielnosti. Možno povedať, že v koncepte nenávistného prejavu možno identifikovať utilitaristickú pozíciu hraníc individuálnej slobody vyjadrovania na mieste, kde už zasahujú do individuálnej slobody druhého. Zároveň je táto pozícia vyjadrením kantovskej úcty k osobe druhého človeka a ochrany jeho dôstojnosti. Uzákonenie a propagácia regulácie nenávistného prejavu má však aj svojich odporcov, podľa ktorých sloboda prejavu nesmie byť za žiadnych okolností limitovaná a akákoľvek prekážka v slobode prejavu vedie k spoločenskej dogmatizácii a bráni pokroku.

Zoznam bibliografických odkazov

KANT, I. 2004. *Základy metafyziky mravov*. Bratislava, Kalligram, 2004. ISBN 8071496359

KERECMAN, P. 2009. *Sloboda prejavu novinára a ochrana pred jej zneužitím*. Slovenský syndikát novinárov, 2009. ISBN 9788096958443

KUSÍN, V., ŠEBESTOVÁ, P., a J. DRÁBIKOVÁ., 2015. *Etika v sociálnej práci a otázky ľudských práv a slobôd*. Sládkovičovo: VŠD 2015. 192 s. ISBN 978-80-8167-025-1

Kontakt

doc. Mgr. Martin Muránsky, PhD.

Katedra sociálnej práce

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Email. muransky@fedu.uniba.sk